

शिवरायांचा स्त्रीवाद

डॉ. आर. डी. शिंदे

लोकमान्य महाविद्यालय, सोनखेड

प्रस्तावना :-

स्त्रीवाद (Feminism) म्हणजे लिंगभेद झुगारून स्त्री - पुरुष समानतेकडे वाटचाल करणारा विचारप्रवाह आहे. पुरुषसत्ताक सर्वकष शोषण-वर्चस्ववादातून मुक्त होत "माणूस" म्हणून सहजीवनाचा आग्रह हे स्त्रीवादाचे अधिष्ठान आहे. स्त्रियांना दुय्यमत्व देण्यामागे जे पुरुषी राजकारण आहे, त्याचा बिमोड करणे व त्यांना आपल्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासासाठी समान हक्क आणि प्रतिष्ठेची उपलब्धी करून देणे हे स्त्रीवादाचे मूळ उद्दिष्ट आहे. माणूस म्हणून स्त्री - पुरुषांचे गुणधर्म व म्हणून श्रेय कल्पना एकच आहेत व असल्या पाहिजेत, असा हा नवा विचार आहे.

न्यू एन्सायक्लोपिडिया ब्रिटानिकामध्ये "स्त्रीवाद म्हणजे स्त्रियांची भूमिका बदलू पाहणारी चळवळ अशी व्याख्या दिली आहे."¹ स्त्रिया स्वतःचे कार्यक्षेत्र आणि जीवनाचा ढाचा घडविण्यासाठी स्वतंत्र झाल्या पाहिजेत, असा याचा सम्यक अर्थ होतो. इतिहास घडविताना जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात सर्जनशील रीतीने जगण्याचा व स्वतःला अभिव्यक्त करण्याचा पुरुषांइतकाच स्त्रियांना अधिकार आहे, असे स्त्रीवादी सिध्दांताचे आग्रही प्रतिपादन आहे. स्त्रीवाद ही एक सामाजिक व राजकीय जाणीव आहे. वैश्विक अवकाशात जात, धर्म, आणि संस्कृतीपरत्वे समाजव्यवस्थेची पृथकता असली तरी "पुरुषांचे स्त्रियांवर वर्चस्व" किंवा "स्त्रीदास्यत्व" हेच या सगळ्या समाज व्यवस्थेचे व्यवच्छेदक लक्षण होते, तसे ते आजही आहे. पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेने हेतूतः जैविकलिंगभेदाला (Sex) सांस्कृतिक लिंगभेदाचे (Gender) रूप दिले. आपले हितसंबंध जपण्यासाठी स्त्री-पुरुष यांच्यात एक विशिष्ट सत्तासंबंध रचला. या सत्तासंबंधात स्त्रीला गौण व दुय्यम ठरविले गेले. स्त्रीचा स्वभाव, लक्षण, कार्यक्षेत्रे, कर्तव्य या सत्तेने निश्चित केली व स्त्रीवर लादली. या सर्व गोष्टीची जाणीव म्हणजे स्त्रीवाद होय. "स्त्री ही स्त्री म्हणून जन्मत नाही, तर ती घडवली जाते." (One is not born a women but one

becomes a women).² हे फ्रेंच स्त्रीवादी लेखिका सिमॉन द बूव्हा यांचे 'The Second Sex' पुस्तकातील विधान म्हणजे स्त्रीवादी जाणीवेचे महत्त्वाचे सिध्दांकन आहे. अर्थात स्त्री-पुरुष सत्ता संबंधीची ही जाणीव जरी पाश्चात्य आधुनिकतेत उदयाला आली अशी सामान्य समजूत असली तरी ही जाणीव त्या पूर्वीही वेगवेगळ्या कालखंडात आणि ठिकाणी आढळून आलेली दिसते. मध्ययुगीन भारतात छत्रपती शिवरायांच्या ठायी ही जाणीव आधुनिक पाश्चात्य जाणिवेपेक्षा कित्येक पटींनी प्रबळ असल्याचे इतिहास सिद्ध झाले आहे. त्या संबंधीचा विस्तृत तपशिल पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

शिवरायांचा स्त्रीवाद :-

छत्रपती शिवरायांचा काळ हा सरंजामशाहीचा काळ होता. या काळात स्त्रीला "माणूस" म्हणून जगणे दिव्य होते. राजेरजवाडे आणि काही सरदार, वतनदार, सरंजामदारांच्या बायका पडद्यामागे सुरक्षित होत्या. परंतु सामान्य स्त्रीयांबाबतची स्थिती म्हणजे कुणीही लांडग्याने यावे अन अब्रू घेऊन जावे अशी होती. सामान्य रयतेच्या बायकामुली म्हणजे राजेरजवाडे पासून ते सरदार, वतनदार आणि जमीनदार या सर्वांच्या दृष्टीने उपभोगाच्या वस्तू समजल्या जात होत्या. दिवसाढवळ्या त्यांच्या अब्रूची लकरे वेशीला टांगली जात असे आणि त्यांच्याविरुद्ध कुणाकडेही दाद मागता येत नव्हती. कारण ज्यांच्याकडे दाद मागायची तेच लुटेरे होते ! अशा धकाधकीच्या आणि असुरक्षिततेच्या काळात शिवकार्य सुरू झाले नि शिवरायांनी आपली संपूर्ण ताकद स्त्रीयांच्या, सामान्य रयतेच्या पाठीमागे उभी केली. स्त्रियांना सन्मानाची, समतेची वागणूक दिली. या संदर्भातील काही बोलके उदाहरणे येथे उद्धृत करता येतील.

रांझ्याच्या पाटलाची गोष्ट सर्वश्रुत आहे. "रांझे गावचा पाटील बाबा गुजर यांने गावातीलच एका गरीब शेतकऱ्याच्या तरण्याताठया पोरीला दिवसाढवळ्या सर्वासमक्ष उचलून नेली अन भोगली. माती झालेल्या

जिण्यापेक्षा मरण बरे, म्हणून पोरीने जीव दिला. सारा गाव हळहळला, पण मुकाच राहिला. छत्रपती शिवरायांच्या कानी ही गोष्ट पडताच शिवरायांनी आपल्या सेनापतीला वतनदार गुजराला पकडून आणण्याचे फर्मान सोडले. पाटलाला मुसक्या बांधून पुण्याला आणले गेले आणि शिवरायांनी सेनापतीला गुजरांचे हातपाय तोडण्याची आज्ञा केली. नुसती आज्ञाच केली नाही तर ती अंमलात आणली.³ रांड्याच्या पाटलाची हकीकत हा अपवाद नाही, अशा इतरही अनेक कथा आहेत.

24 ऑक्टोबर 1657 साली कल्याण खजिना लूट प्रसंगात सुभेदार मुल्लाना महंमद खजिन्यासह विजापूरला पळून जाण्यात यशस्वी झाला. पण त्यानंतर शिवरायांचा सेनापती आबाजी सोनदेवाने केलेल्या धरपकडीत अनेक सैनिकांसह सुभेदाराची सून आणि मुलगा हाती लागला. एका शत्रुपक्षाची आणि ती ही धर्माने मुस्लिम असलेली तरणीताठी अन् लावण्यवती सून ऐन तारुण्यातील शिवरायांना नजर केली तर आपल्याला मोठा इनाम किंवा मोठी जहागिरी मिळेल या शूद्रविचाराने आबाजी सोनदेवाने सुभेदाराच्या सूनला राजाच्या दरबारात पेश केले. तेव्हा शिवरायांनी सुभेदाराच्या सूनला पाहताच “आपलीही आई इतकी सुंदर असती तर काय झाले असते”,⁴ असे गौरवार्थ काढले यासाठी चारित्र्यसंपन्नता आणि सौंदर्यासंबंधीचा निरोगी दृष्टीकोन लागतो. तो शिवरायांकडे होता म्हणूनच त्यांनी सुभेदाराच्या सूनचा कुठेही उपमर्द होऊ दिला नाही. याउलट साडीचोळी आणि अलंकार भेट देऊन तिची सन्मानाने पाठवणी केली. तर दुसरीकडे आबाजी सोनदेवाचा दुष्टावा लक्षात घेता त्याची सेनापतीपदावरून हकालपट्टी केली. या घटनेने सामान्य रयतेवर विशेषतः मुस्लिम समाजावर विलक्षण प्रभाव पडला. सय्यद अमिनसारखा मुस्लिम लेखक “महापुरुष शिवाजी” या पुस्तकातील पान 40 वर लिहितो, “शिवाजी महाराजांच्या या उदात्त वर्तनाची व चारित्र्यसंपन्नतेची सर्वत्र वाहवा होऊ लागली. मुस्लीमांना तर त्यांच्याबद्दल खूप आदर वाटू लागला. शत्रुपक्षातील स्त्रीला आपल्या जनानखान्यात नेण्याची त्या काळची प्रथा ! पण महाराजांनी ती प्रथा झुगारून एक महान आदर्श निर्माण केला.”

आजच्या तथाकथित भडभुंज्या वतनदार आणि स्वयंघोषित राजासमोर अशी कुणी सुंदर स्त्री आली असती, तर त्यांनी काय उद्गार काढले असते अन् तिच्या सोबत कोणते कृत्य केले असते, याची कल्पना करून पाहा म्हणजे खरा शिवाजी अन् खोटे शिवभक्त यांच्यातील फरक उमगेल.

शिवरायांच्या काळी राजेरजवाडे, इनामदार, सेनापती यांचा लढाईस जाताना जनानखाणे, बटकिणी, कुणबिणी व कलावंतिणी बरोबर नेण्याचा रिवाज होता. परमुलखातील किंवा शत्रुपक्षातील स्त्रियांना बटकिणी बनविण्याचा अन् भ्रष्ट करण्याचाही परिपाठ होता. तो मोडीत काढण्यासाठी शिवरायांनी आपल्या सेनापती आणि सैनिकासाठी काही नियम बनविले व त्यांना सक्त ताकीद दिली की, “मोहिमेस जाताना कुणीही बटकिणी, कुणबिणी अगर कलावंतिणीस बरोबर घेऊ नये. कुणीही स्त्रीस बटकिणी बनविता कामा नये”⁵ शिवरायांच्या छावणीत नर्तकी, मद्यालये आणि अंमली पदार्थावर, कडक निर्बंध होते.

सदरहू नियम मोडणाऱ्यांना जबर शिक्षेची तरतुदही होती. मग तो कितीही जवळचा किंवा उच्चपदस्थ असो! शिवरायांनी केवळ कायदे किंवा नियमच बनविले नाहीत; तर त्यांची कडक अंमलबजावणीही केली. शिवरायांच्या कडक कायद्याचे वर्णन एका प्रतिभावंत कवीने सोप्या अन् रोखठोक भाषेत कविता करून नोंदवून ठेवले आहे. कवितेचे धूपद आहे-

“खबरदार जर टाच मारुनी जाल पुढे चिंधडया
उडवीन राई राई एवढया...”

शिवकाळात एखाद्या स्त्रीवर नीच कृत्य करणाऱ्याचे काय होत होते, याचे एक ऐतिहासिक उदाहरण आपणाला पहायला मिळते ते असे: “सन 1678 साली दक्षिण दिग्विजयावरून स्वराज्यात परतत असताना कर्नाटकातील बेलवाडीच्या किल्ल्याला शिवरायांचा सरदार दादाजी रघुनाथ याने वेढा घातला. युध्दात ठाणेदार पडला; पण त्याच्या सावित्रीबाई या बहादूर पत्नीने मोठ्या धैर्याने एकूण 27 दिवस कडवी झुंज दिली. शेवटी सेनापती दादाजी रघुनाथाने किल्ला सर केला. यावेळी विजयाच्या उन्मादात सरदार सखुजी गायकवाड याने सूड भावनेतून सावित्रीबाईवर बलात्कार केला. ही बातमी ऐकून शिवराय संतापले. सखुजीला

महाराजापुढे उभे करण्यात आले. तेव्हा सखुजीला उद्देशून शिवराय म्हणाले, “शत्रूची स्त्री झाली म्हणून काय झाले ? तिला सन्मानाने व इज्जतीने वागविले पाहिजे. स्त्रीची बेअब्रु करणे हे महापाप ! या गुन्ह्याबद्दल तुझे डोळे काढण्याचा मी हुकूम देत आहे. आणि तात्काळ त्या हुकूमाची अंमलबजावणी झाली. व पुढे त्यास जन्मभर तुरुंगात डांबले.”⁶ ज्यांच्या पाठबळावर राज्य करायचे अशा सरदार- वतनदारांची सुध्दा गय न करायला न्यायावरची एक जबर निष्ठा लागते. ती शिवरायांपाशी होती. राजा कर्तव्य कठोर, निधर्म आणि न्यायप्रविष्ट कसा असला पाहिजे, हे शिवरायांनी अनेकदा व्यवहारातून दाखवून दिले.

वाईनजीक गोळेवाडी येथील गोळ्यांनी शिवरायांच्या विरुद्ध बंड केले पण त्यात गोळ्यांचीच दाणादाण उडाली. जिवाच्या आकांताने गोळ्यांची सून प्रतापगडाच्या पायथ्याशी लपलेली आढळली. तिला प्रतापगडाच्या एका ब्राम्हण सुभेदाराने पकडून शिवाजीस नजर केले. याचाही उद्देश आवाजी सोनदेवासारखाच होता. म्हणून शिवरायांनी त्याला निक्षून ताकीद दिली की, “तु आताच कुटूंबासह काशीला निघून जा; पुन्हा या देशी पाहिले तर पारिपत्य करीन. एक शिपाई व एक जासूद देऊन तो सुभेदार ब्राम्हण तेव्हाच राज्याबाहेर हाकलून लावला”.⁷

शत्रूपक्षातील (मोगलांकडील) माहूरची (जि.नांदेड) रायबागन (उदाराम राजे देशमुख) यांची विधवा पत्नी शिवरायांच्या विरोधात उमरखिंडीत लढली. त्यात तिचा पराभव झाला. ती पकडली गेली. तेव्हा तिच्याशीही शिवरायांनी माणूसकी धर्माला अनुसरून उचित व्यवहार केल्याचे दिसून येते. या संबंधीची हकीकत अशी की, “... रायबागीन कुमकेस आणविली. तो पेणचे मार्ग येणार हे वर्तमान महाराजास जाहीर जाहले. त्याजवर उमरखेडचे मार्ग (जि. यवतमाळ) पाच हजार बरकंदाज ठेवून मार्ग बंद केला... उमरखेडचे मार्ग रायबागण येत आहे. तिजला बुडविणे. तुमची सर्फराजी होईल. तो रायबागीन उमरखेडास आली. पुढे सर्वत्रांनी मिळून भोवती वणवा लावून लष्कर सर्व बुडविले. रायबागीन धरून आणिली. ती बायको, तीजला काय मारावी, म्हणोन वस्त्रे, जवाहर देऊन औरंगाबादेस पोचवून दिली...”⁸ स्त्री शत्रूची असो की आपली हिंदू असो की

मुसलमान; ती फक्त स्त्रीच असते आणि म्हणून तिचा आदर केला पाहिजे, तिला सन्मानाने वागविले पाहिजे, अशी शिवरायांची उदात्त भूमिका होती. म्हणूनच शिवाजी महाराजांचे स्वराज्य हे रयतेला आपले वाटत होते. त्यांच्या स्वराज्यात स्त्रियांची कधीच अबाळ झाली नाही. कारण शिवाजी महाराजांचे व्यक्तिमत्वच मुळी आदर्शवादी होते. त्यांच्या व्यक्तीमत्वावर राजमाता जिजाऊ आणि राष्ट्रसंत तुकाराम महाराजांचा प्रभाव होता. म्हणूनच त्यांच्या जीवनात कसलाही डामडौल नव्हता. ते विलासी जीवनापासून कोसो दूर होते. त्यांच्या कार्याचे, नितीमूल्यांचे वर्णन देशो-देशींच्या अनेक अभ्यासकांनी केले आहे.

मोगल इतिहासकार खाफीखान शिवचरित्राबद्दल लिहितो, “जसा भाऊ बहिणीशी वागतो किंवा मुलगा आईशी वागतो, तसे शिवाजी महाराज स्त्रियांशी वागायचे.”⁹ आणखी एक शिवचरित्र अभ्यासक डॉ. बाळकृष्ण शिवचरित्राविषयी लिहितात, “शिवराय नेहमी राज्यात व परराज्यांतील मोहिमांमध्ये स्त्रियांचा आदर करीत. लढाई दरम्यान पराजीतांच्या बायका-मुलींना कैद करायला बंदी होती.”¹⁰ शिवरायांच्या जीवनात अनेक जीवघेणे प्रसंग आले. पण त्यांनी नैतिकतेला कधीही सोडचिठ्ठी दिली नाही. औरंगजेब, दिलेरखान, शाहिस्तेखान, अफजलखान इत्यादी शत्रूबरोबर राजकीय सत्तासंघर्ष केला. पण या सत्तासंघर्षात त्यांच्याही महिलांचा शिवरायांनी आदरच केला. यावरून शिवरायांच्या बावनकशी चारित्र्याची प्रचिती येते.

शिवरायांनी आपल्या स्वराज्यात स्त्री-जीवनाचे केवळ रक्षणच केले नाही; तर त्यांना राजकीय निर्णय प्रक्रियेत सहभागीही करून घेतले. कारण शिवरायांचा स्त्री विवेकावर दृढ विश्वास होता. सन 1642 ते 1674 पर्यंतच्या प्रत्येक महत्वाच्या घटनाप्रसंगात शिवरायांनी जिजाऊंचा सल्ला घेतला. नव्हे तो त्यांनी प्रमाणही मानला, याला इतिहास साक्षी आहे. तोरणा किल्ला जिंकणे, अफजलखानाचा वध, आग्रा येथील सुटका, पन्हाळ्यांच्या वेढ्यातील सुटका, राज्याभिषेक इ. कठीण प्रसंगी निर्णय प्रक्रीयेतील जिजाऊंच्या सक्रीय सहभागाने स्वराज्याचा मार्ग अधिक निर्धोक झाला.

शिवरायांच्या या स्त्रीविषयक उदारवादी धोरणामुळेच नंतरच्या काळात संभाजी राजाची महाराणी येसूबाई,

राजाराम राजाची महाराणी ताराराणी या शिवरायांच्या सूना हातात खड्ग घेऊन स्वराज्याच्या रक्षणासाठी निर्भीडपणे पुढे आल्या. यावरून स्त्रीवादाचे सिध्दांकन करण्यात शिवरायांच्या कार्यशैलीचे योगदान किती मोठे होते, याची साक्ष पडते.

सारांश :-

वस्तुतः भारतीय समाजव्यवस्थेचा इतिहास हा स्त्रियांचे शोषण व अन्याय यांनी ओतप्रोत भरलेला होता. पुरुषसत्ताक संस्कृतीच्या दमनशैलीने संपूर्ण स्त्रीजीवन गुलामीच्या अनेक श्रृंखलात अडकून पडले होते. निसर्गनियमानुसार स्त्री एक स्वतंत्र व्यक्ती आहे. तिलाही व्यक्तीगत भावना आहेत. व्यक्तीमत्व विकासासाठी तिलाही पुरुषांप्रमाणेच अस्मिता व अधिकारांची आवश्यकता असते. हा विचारच पुरुषी मानसिकतेला मान्य नव्हता. शिवकाळात तर पुरुषी मानसिकेच्या या नकारात्मक अभिन्वेषाने हिमनगाचे टोक गाढले होते. अशा सरंजामी मानसिकेच्या अवस्थेत शिवरायांनी स्त्रीविषयक जी उदारवादी भूमिका स्वीकारली ती आधुनिक तत्त्ववेत्यांनाही अचंबित करणारी आहे. तार्किक अर्थाने शिवरायांची स्त्रीविषयक उदारवादी भूमिका भलेही स्त्रीवादाच्या सैध्दांतिक चौकटीत बसत नसेलही पण त्या भूमिकेतील स्त्री स्वातंत्र्याचा आशय शिवरायांनी कूठेही फिका पडू दिला नाही. म्हणूनच आधुनिक काळातील सगळे विद्वत्प्रचूर स्त्रीवादाचा यथार्थपणे धांडोळा घेण्यासाठी शिवकाळात मुशाफीरी करताना दिसतात. यावरून शिवरायांची स्त्री विषयक थोरवी लक्षात येते.

21 व्या शतकाच्या उंबरवठ्यावर उभे असलेल्या लोकशाही भारतात विशेषतः छत्रपतींचा वारसा सांगणार्या “पुरोगामी” महाराष्ट्रात सुध्दा आजही स्त्रियांवर अत्याचार होतात. स्त्रीत्वाची अस्मिता आणि अस्तित्व नाकारणार्या विनयभंग, बलात्कार, हुंडाबळी, स्त्रीभ्रुणहत्या, अशा असंख्य बातम्या प्रिंट आणि

इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांद्वारे कानी पडतात. विशेष हे की, अशा दमनकारी प्रवृत्तींना कायद्याद्वारे स्थापित शिक्षा झालीच पाहिजे यासाठी समाजमन आक्रंदून उठण्यापेक्षा जात नि धर्माच्या आधारे अशा प्रवृत्तींना पाठीशी घालण्याचा प्रयत्न करते. तेव्हा कोणतेही संवेदनशील मन बधीर होते. समजा अशा वेळी शिवराय आले तर ! अशा उपटसुभांचे काय करतील ? हे वेगळ्या शब्दात सांगणे नको.

तात्पर्य शिवराय हा केवळ अभ्यासाचा, अस्मितेचा आणि जयघोषाचा विषय नसून तो जगण्याचा विषय आहे. तो नीट समजून घेणे व त्यानुसार वाटचाल करणे हीच खरी शिवभक्ती आहे.

संदर्भ

1. भागवत विद्युत, स्त्रीवादी सामाजिक विचार, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, प्रथम आवृत्ती, 2008 पृ.1,2.
2. खडेकर दिगंबर आ., राजकीय सिध्दांतातील मूलभूत संकल्पना, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद प्रथम आवृत्ती, ऑक्टोबर-2009 पृ. 170.
3. पानसरे गोविंद, शिवाजी कोण होता ? लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, पन्नासावे पुनर्मुद्रण, ऑक्टोबर, 2015 पृ. 12.
4. पूर्वोक्त पृ. 13.
5. पूर्वोक्त पृ. 13,14.
6. पूर्वोक्त पृ. 13.
7. हनवते प्रेम, शिवरायांचे निष्ठावंत मुस्लिम सैनिक, सुधीर प्रकाशन, वर्धा, व्दितीय आवृत्ती, 14 एप्रिल 2003, पृ.32.
8. मराठी साम्राज्याची छोटी बखर, पृ.26.
9. कोकाटे श्रीमंत महिलांचा आदर करणारे शिवराय, दै. सकाळ दि. 19 फेब्रुवारी 2019.
10. पूर्वोक्त